

Az alábbi kétrészes tanulmány központi alakja és „tárgya”, Dán Róbert húsz évvel ezelőtt halt meg. A mester kutatási eredményeit áttekintve könnyű belátni, hogy ennek a megemlékezésnek egy, a teológia diszciplinájával foglalkozó szakfolyóiratban a helye. E tekintetben a magyar paletta kissé szegényes. Kulturális és vallási folyóirataink inkább a modern héber irodalommal, a holocaust/soá-témával és a cionizmus kérdésével foglalkoznak.

Az olvasók közül vélhetőleg többen emlékeznek Dán Róbertre, a „heretikusra”, ha máshonnan nem, épp a Keresztény Magvető hasábjairól. Legutóbb 2001-ben jelent meg tanulmánya lapunkban – posztumusz –, amely Péchi Simon és Vehe-Glirius kapcsolatával foglalkozott. Dán megmutatta Erdély jelentőségét az európai művelődéstörténetben: a szombatos és unitárius mozgalmak ideológiai háttere és kelet-európai gyökerei kapcsán, a nemzetközi interakciókra figyelve. Ő tárta fel Péchi Simon eszmeiségét, amely Erdély szellemi fénykorát, eszmei áramlatait és annak változásait tükrözi. Miért is? Péchinél megfigyelhető: zsidó tradíció, posztbiblikus irodalom, görög–latin műveltség, fiatalkorában (Eössi András) szombatosság, később a 17. században – vélhetően politikai okokból – unitarianizmus, s ez mind Erdély szellemi élete is.

FRANK D. DÁNIEL

DÁN RÓBERT EMLÉKÉRE (I.)

„Emlékezzél a hajdani időkre” (MTörv 32,7)

2000 őszén ismerkedtem meg édesanyámnál Benedek Katalinnal, Dán Róbert (1936–1986) özvegyével. Beszélgettünk tudományról, művészetekről, irodalomról, és nagyon mély benyomást tettünk egymásra. Ennek eredményeképp megkért Dán Róbert hagyatékának feldolgozására, bibliográfiájának elkészítésére, félbemaradt kutatásainak feltérképezésére. A bibliográfiájának elkészítése kapcsán¹ merült fel bennem az ötlet monográfiájának újraírására: bár jópáran értekeztek róla,² mégis rengeteg társadalomtörténeti adalékot kihagytak életútjának ismertetéséből, a tudományos vonatkozásokról nem is beszélve.

1 Erről a 168-óra c. hetilapban tudósítottam: XIII. évf., 19. szám, 2001 május 10., 51. old. (D. R. Obadja regényéről írott cikke után kutattam a Magyar Hírlap archívumában).

2 Komlowszki Tibor: ItK. 1986. 3.sz.; Kókay György: Mkszle. 1986. 4.sz.; Raj Tamás: Új Élet. 1986. 8. sz.; Szabó György: Reformátusok Lapja. 1986. 11. sz. etc.

A kezdetek

Dán Róbert 1936. július 25-én született egy pesti ortodox-zsidó családban, ahol a Jákob³ nevet kapta. Apja egyike volt az első magyar közel-keleti diplomataknak, aki részt vett a náci háborús bűnösök perében. Az idősebb Dánon keresztül ránk maradt egy, a vészkorszaknak emléket állító feljegyzés-gyűjtemény, „auschwitzi jegyzőkönyv” néven. Ezt a fiatal Dán az 1990 előtti társadalompolitikai környezet eredményeképp kénytelen volt Koppenhágába „menekíteni”. De miért pont Koppenhágába? – merül fel a kérdés. Mert oda kapott ösztöndíjat 1966–1967-ben, amikor is bibliográfiai-könyvtörténeti kutatásokat végzett a Királyi Könyvtárban. A kézirat Koppenhágában egy bizonyos Alf Isaksenhez került, aki foglalkozását tekintve papírgyáros volt. Majd tőle is továbbvándorolt, mostanáig vélelmezhetően a Det Kongelige könyvtárban pihent.⁴ Próbáltam anyagi támogatást szerezni az utazásra a kézirat hazahozatala céljából – elsősorban Kőbányai Jánostól –, de minden próbálkozásom érdektelenségbe és kudarcba torkollott.

Visszatérve Dán Róbertre: a családi háttér természetesen nagymértékben meghatározta a zsidósághoz fűződő viszonyát: sokkal inkább volt hagyományörző, mint vallásos. Nem volt a klasszikus értelemben kóser, számára a zsidóság kulturális-művelődéstörténeti értékeket jelentett. Generációja zsidó származású tagjainak attitűdjére nagymértékben rávetült a második világháború eseményeinek árnya. Ez megnyilvánul már az ifjú Dán baloldali elkötelezettségében, humanizmusában. Megmagyarázza jelenlétét a Szociáldemokrata Internacionálén, a modern héber irodalomhoz fűződő viszonyával együtt. Ezt egyik első munkája is tükrözi: az ateizmus és a valláskritika nemzetközi cikkbibliográfiája. Ami persze nem maradt hatás nélkül a Szemináriumban folytatott tanulmányaira⁵: oklevelét csak azzal a feltétellel bocsátották ki, hogy meg kellett ígérnie: sohasem fogja a rabbi hivatást gyakorolni.

Az ifjú Dán egy rövid ideig, 1956 őszén Kéthly Anna személyi titkára volt. Róbert együtt volt apjával és Kéthlyvel Bécsben a szociáldemokrata találkozón, 1956-ban, közvetlenül Kéthly disszidálása előtt. Két autóval indultak haza, de Kéthly az oroszok bejövetelének hírére Győrnél visszafordult. S hogy mennyire is volt elkötelezett az ifjú Dán a szociáldemokrácia iránt? 1963-ban felvállalta, hogy Révész Antal legyen az esküvői tanúja. Itt kell megjegyezni, hogy Dán Róbert soha nem lépett be a pártba.

3 Dán Róbert a Jákob nevet csak akkor használta, amikor héberül publikált. Például: Jákob (Róbert) Dán, 'Résit ha-dáfusz ha-ivri be-Hungárijá' (A héber könyvnyomtatás kezdete Magyarországon), Jeruzsálem...

4 Hebraica and Judaica Dept. 8., DK-1219

5 Tanulmányait a Budapesti Rabbiképző Intézetben kezdte, azzal a céllal, hogy a későbbiekben ez belépőül szolgálhasson számára az egyetemre.

Egy embernek a vilásképe és az eszmerendszere számtalanszor módosulhat, változhat egy életút során, ezért ilyen fiatalkori mozzanatok alapján nem lehet még messzemenő konzekvenciákat levonni egy gondolkodó munkásságának megítélésében. Visszatérve a szemináriumi évekre, később – az oklevél megszerzése után – az ELTE bölcsészettudományi karán Dávid Antalnál tanult hebraisztikát. Tulajdonképpen párhuzamosan járt a két intézménybe.

Mester és tanítvány

Scheiber Sándorhoz fűződő mester–diák viszonya, későbbi tudományos kapcsolata és barátsága életét és szemléletét nagymértékben befolyásolta. Scheiber rendszeresen segítette a héber források azonosításában, útmutatást nyújtott neki a judaisztikai szakirodalomban, és biztosította neki könyvtára használatát: számtalanszor dolgoztak együtt. Scheiber gondolkodásmódja hatásának egyik megnyilvánulása Dán későbbi szemléletében, a magyar–zsidó gyökereknek, irodalomnak, művelődés- és nyomdatörténetnek tulajdonított kiemelkedő jelentőség. Scheibernél ez a 19. század pozitivista liberalizmusából ered, amelyet az Izraeli–Magyar Irodalomtudományi Társaság évkönyvei, és a Szeminárium kiadványai is híven tükröznek: ekkor még hittek az asszimilációban, a közös magyar–zsidó múltban és sorsban.⁶ Számukra nem volt összeférhetetlen a gondolat, hogy valaki egyszerre legyen igaz magyar hazafi és hithű zsidó. Így vált Dán Róbert a magyarországi héber források egyik jeles feltárójává. Dán azonban nem követte teljesen Scheiber pozitívizmusát, aki mindenből hatalmas tényhalmazokat nyert, és iszonyatos lexikális tudással rendelkezett. De megtanulta tőle, hogy mindenből, még a legapróbb részletekből is tényeket, információkat és összefüggéseket lehet nyerni – és ezt alkalmazta is.

Állomások

A következő fontos állomás Dán Róbert életében az ELTE középkori egyetemes történeti tanszéke volt (1971), és természetesen az Országos Széchényi Könyvtár (1960–1968). Végül az MTA Irodalomtudományi Intézet Klaniczay Tibor által vezetett reneszánsz kutatócsoportjában találta meg a helyét, területét, és itt kezdődött el munkásságának kiteljesedése, mindez 1970-től. Karrierjében az újabb fordulat a '80-as évek elejére esett, amikor kinevezték a Könyvtártudomá-

6 Dr. Bernstein Béla, 1848 és a magyar zsidók. Jókai Mór előszavával. Magyar-Zsidó Könyvtár. Szerk.: Patai József. Bp. 1906.; Vörösmarty Mihály, A zsidóügy. Pest. Máj. 13. 1848. In: Vörösmarty összes munkái. Teljes kiadás. Jegyzetek: Gyulai Pál. Hetedik kötet. Bp. Méhner Vilmos kiadása. 1885.

nyi Tanszék vezetőjévé. Dán az ELTE számos bizottságának tagjaként aktív szereplője volt a hazai tudományos-társadalmi nyilvánosságának.

Felmerül a kérdés, hogyan lehet valaki egyszerre könyvtáros, profi asztaliteniszező, arab nyelv- és irodalom-szakos előadótanár⁷, reneszánsz-kutató, publicista⁸, irodalomtörténész, vallásfilozófus, az irodalomtudományok kandidátusa, a történettudományok nagydoktora? Többek között úgy, hogy a korról, amelyet kutatott, minden érdekelte, ami életmódban, időben, és térben fellelhető volt; a legapróbb és legkülönbözőbb részleteket is beleértve. Nem korlátozta magát egyetlen területre, egyetemes művelődéstörténeti jellegben akarta megragadni az összefüggéseket (cultural pattern). Rendkívüliségének igazi titka, hogy nemcsak kimagasló elméletiség, hanem a helyes tervezéssel párosuló cselekvés, a gyakorlati tudás képessége is megvolt benne.⁹

Nagy felfedezések

Dán nemcsak élő modern, hanem ismert és holt ókori nyelveket is beszélt; nem csupán elméleteket gyártott, hanem a gyakorlati megvalósításban is jeleskedett. Egy hollandiai tanulmányútján találta meg például az Utrechti Egyetem Könyvtárában – a hetvenes évek második felében – Matthias Vehe-Glirius elveszettnek hitt főművét, a Mattanjah-ot. Persze nem ez volt az egyetlen felfedezése – gondoljunk Péchi Simonnak a Gen 5,14 – Ex 12-höz írt kommentárjára; Tótfalusi Kis Miklós grúz betűinek mintalapjára az első nyomtatott grúz ábécével, amelyet Amszterdamban talált meg, s amiért a Grúz Tudományos Akadémia ki is tüntette,¹⁰ vagy a Seidel-féle *Origo et fundamenta religionis christianae* lappangó kéziratára, amelyet a hamburgi Staatsbibliothekben sikerült felfedeznie 1984-ben. Mindig tudta, hová, melyik könyvtárba kell mennie ahhoz, hogy a kutatási

7 Sokak számára ez meglepő lehet, a 'jeles' minősítésű oklevelet 1969 október 31-én adták ki; az Áll. Vizsg. Biz. Elnöke Czeglédy Károly volt; az okl. száma: 1052/1969; arab nyelv és irodalom szakos előadó.

8 Rendszeresen publikált napilapokban (Magyar Hírlap, Népszabadság), valamint tudományos és általános folyóiratokban Magyarországon (Filológiai Közlöny, ITK, MKSZle, Századok; Világosság, Teológiai szemle, Élet és Tudomány, Élet és Irodalom, Jelenkor, Helikon.) és külföldön egyaránt (Kirjath Sepher; Journal of Jewish Studies, Studies on Bibliography and Booklore, Zeitschrift für die Geschichte der Juden...). Tagja volt az MKSZle könyv- és sajtótörténeti bizottságának; együtt szerkesztette Pirnát Antallal az Antitrinitarism in the second half of the 16th. Century-t. L.: Frank Dénes: Dán Róbert irodalmi munkássága (teljes bibliográfia). Bp. 2000. ELTE-Btk. Hebraisztika Tanszék Könyvtára.

9 Ez az arisztotelészi 'két fajta tudás': a létrehozás (poészis) és a cselekvés (pratein) (Nik. etika. 1140a ,b. 1971) gadameri megközelítése; R. Bubner, H. Arendt, Heidegger, és Gadamer értelmezései fellelhetőek Felkai Gábor Habermars monográfiájában (1993. 22-24.old.).

10 Guran Saradze: Tótfalusi Kis Miklós és a grúz tipográfia (oroszul). Tbiliszi. 1982.; továbbá D. R. a témában: Népszabadság, 1980 június 15.; valamint MKSZle, 1980. 4.szám. 396-98. old.

eredményét igazoló irodalmat megtalálja. Dánt leginkább az eretnek és antitrinitárius mozgalmak eredete és hatása érdekelte a 15–17. századi európai szellem-történetben. A szentháromság-tagadó vallásfilozófiai áramlat pedig egy nemzetközi megmozdulás eredménye volt – ebben áll munkásságának igazi jelentősége. Ő tárta fel ennek kelet-európai eredetét, kapcsolatait, ideológiai hátterét. Megvilágította Matthias Vehe-Glirius tevékenységét Európában, bemutatta Erasmus Johannis-recepcióját, John Dee-t és Conrad Victort (akinek volt feleségét Szenczi Molnár Albert vette nőül). Kutatásaival elsősorban azt próbálta megválaszolni, milyen módon került a radikális antitrinitarizmus ideológiája az erdélyi szombatoság körébe. Önmagát „heretikusnak” és eretnek-kutatónak tekintette, aki rajongott a reneszánsz gondolkodókért.

Dán Róbert nem volt ötven éves sem, amikor váratlanul meghalt. Ennek ellenére teljes oeuvre-t hagyott maga után. A következőkben irodalmi munkásságának főbb állomásait mutatjuk be, kronológiai sorrendű műelemzéseken keresztül. Az ismertetőkben nagymértékben építünk Jan Schippers megemlékezésének¹¹ struktúrájára, amely nem sokkal Dán Róbert halála után jelent meg. Schippers az 1979-ben megrendezett siklósi nemzetközi konferenciától¹² kezdi el bemutatni Dán Róbert munkásságát, az ehhez kapcsolódó megismerkedésük eredményeképpen, s így sajnos a '79 előtti tevékenységét egyáltalán nem érinti (tanulmányai, családi háttere). Ismerteti főbb műveit, és helyesen ítéli meg jelentőségüket. Nem foglalkozik igazán Dán héber nyelvhez fűződő viszonyával és az ehhez kapcsolódó forrásaival, mint ahogy bibliográfiai-könyvtörténeti munkásságával sem. De ezért nem hibáztatható, mivel ezeknek a műveknek egy része csak magyarul jelent meg. (Így kénytelen lehetett a könyvek végén lévő angol nyelvű összefoglalókból – amelyeket egyébként Dán készített – dolgozni, valamint néhány angolul megjelent cikkből.) Természetesen beszámolok Dán félbemaradt kutatásainak állásáról és a tervekről is.

Szombatosok

Dán Róbert nagydoktori értékezésének témája, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*¹³ című monográfiája posztumusz jelent meg 1987-ben. Ez volt élete utolsó nagy tudományos „szerelme”.

11 Jan Schippers: In Memoriam. Unitarianism and Related Movements. Papers Read at the Colloquium on the Study of the 16th Cent. Radical Reformation. Amsterdam-Utrecht. 1986. 5-21. old.; valamint D. R.-nek a Könyvtártudományi-tanszéken végzett tevékenységéről Szabó Sándor rövid nekrológia: Könyvtári Figyelő. 1986/4. 351-352. l.; továbbá: Róbert Hecron (Santa Barbara): Róbert Dán. Newsletter. The Association of Libraries of Judaica and Hebraica in Europe. 1986. Number 12.

12 Antitrinitarizmus a 16. század második felében.

13 Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon. Akad. Bp. 1987.

A csoportra „ráragasztatott” *szombatos* jelző abban a tanításban gyökeredzik, amely szerint a szombat megtartásának parancsa a dekalógus része, így nem vonatkozhat rá a Jézustól kapott „törvény alóli szabadság”. Az ehhez hasonló rituálék átvételekor a szombatosok valójában nem a zsidó vallás felé fordultak, hanem csak „igazabb” keresztények szerettek volna lenni. A szombatos ideológia tulajdonképpen egy közbülső állomás a szentháromság-tagadó kereszténység és a rabbinikus judaizmus között: a reformáció utolsó hulláma. Ez a teológiai teória a 16. század végén Európa több pontján is megjelent, mint például Abraham Farisólnál, már a 15. században, Olaszországban.¹⁴ Erdélyben más volt a helyzet: itt inkább Vehe-Glirius heidelbergi prédikátor tevékenysége volt meghatározó 1578–1579 körül, akit Dávid Ferenc hívott Erdélybe. Nem Glirius volt az egyetlen, aki megfordult itt: gondoljunk Palaeologusra, Neuserre, Seidelre, akiknek hatása Dávid Ferenc eszméinek változásaiban is megfigyelhető (például a nonadorantizmus elvének terjesztése). Ennek hátterül szolgált Erdély szerencsés politikai önállósága a 16. század második felében, ami keretet teremtett a szellemi szabadságnak. Amikor a szentháromságtagadó irányzat hangsúlyos erdélyi specifikummá vált, Európa szabadgondolkodói is Erdélybe áramlottak.

A szombatos megmozdulás mély nyomot hagyott a történelmen, az irodalmon és a kultúrán a székelyek körében. Az Ószövetségben hirdetett társadalmi egyenlőséget saját koruk társadalmára vonatkoztatták: többek között ez is egy olyan pont, ahol a szombatos és a radikális unitárius koncepció érintkezik. Rengeteg irodalmi és polemikus írás – körülbelül száz szombatos kódex – maradt fenn a 16–17. századból.¹⁵

Egy karriertörténet. A Péchi Simon-toposz

Péchi Simon, százada egyik legnagyobb hebraistája, egy szücsmester fia volt. A hébert és a törököt gyermekként tanulta, konstantinápolyi tartózkodása alatt. Itt alapozta meg rabbinikus irodalmi ismereteit, valamint diplomáciai kapcsolatait. Először Erdélyben lépett színre 1594-ben Eössy István oldalán, s hamarosan hatalmas politikai karriert futott be. 1601-ben már Báthori Zsigmond herceg titkára, majd Bethlen Gábor kancellárja, és így Erdély második embere lett.

Péchi irodalmi munkásságából kitűnik széleskörű műveltsége: ugyanúgy hivatkozik klasszikus görög–latin auktorokra, mint amilyen otthonosan a reformáció vezetőinek egy-egy tételével foglalkozik, a posztbiblikus zsidó irodalomról

14 David. B. Ruderman: The world of a Renaissance Jew. The life and thought of Abraham ben Mordecai Farissol. Hebrew Union College Press. Cincinnati. 1981. A könyvről D. R. írta az ismertetőt az ItK-ban. 1982-ben a 4. számban (509-511. old.).

15 Dán Róbert, A szombatos kódexirodalomhoz. ItK. 1972. 2.szám. 194-197. old.; Thury Zsigmond, A szombatos kódexek bibliográfiája. Mezőtúr. 1912. no. 25, 26. RMKT. V. 594. old.

nem is beszélve. Péchi magyar Talmud-fordításai a 16. századi európai bibliatudomány párhuzam nélküli alkotásai, művelődéstörténetileg kimagasló értékkel bírnak. Péchi merített a rabbinikus irodalomból, használta Salamon Jichaki „Rasit”, Abraham ibn Ezrát, Jakob ben Aserát. Dán Róbert Péchi Psalteriumából kimutatta, hogy munkájának egy 1514–1517 között Velencében kiadott Biblia Rabbinica Magnának az első sorozata volt az alapja. Péchi gyakran forgatta Beresit Rabba 6. századi midrás-gyűjteményét, amelyet Szalonikiben adtak ki 1593–1594-ben. Bibliai kommentárjaiban több helyen nyúl allegorikus magyarázathoz, például Genézis-kommentárjában megjelenik Philo¹⁶ és Josephus¹⁷ is. A műveiben szót kapott Arisztotelész, Homérosz, Vergilius, Ulpianus és sok más görög–római klasszikus. Az Újszövetség koncepcióját – mint a humanisták és a reformátorok – elsősorban Erasmus *Novum Instrumentuma* alapján vizsgálta.

Seidel, az első deista

Az 1621-es év fordulópontot hozott Péchi Simon életében: mind politikai karrierjében, mind irodalmi munkásságában. Bethlen Gábor politikai kettősjáték vádjával letartóztatta, ennek következtében három és fél évet különböző börtönökben töltött, közben teológiai tanulmányokat folytatott. A börtönök alatt ismerkedett meg Martin Seidel deista Dekalógusával, neosztoikus morális doktrínáival (az 1600-as évektől a neosztoikus filozófia Erdélyben nagy népszerűségnek örvendett). Több kézirat maradt fenn Dán Róbert hagyatékában, amelyek „az első deista”¹⁸ Seidel alakjával és művével foglalkoznak. Sajnos feldolgozásukat Dán már nem érthette meg.

Martin Seidel egyike a 16. századvégi európai eszmetörténet ama „árnyainak”, akik létéről bár kétségkívül tudunk, jobbára csak kérdőjelek maradtak utánuk. Apja, Johannis orvos volt, 1556-ban halt meg Wittenbergben; valamint volt

16 Philón (i.e. 13 k. – i. sz. 50 k., Alexandria). Püthagorizált Platont, ill. a sztoicizmust próbálta a judaizmussal összhangba hozni; allegorikus kommentárt írt a 'görög Tórához' (Goldziher. 81'. 1037.l.). F. H. Colson, Philo, kétnyelvű kritikai ógörög–angol. Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1935, 6., ill. 7. köt. A hagyatékban lévő példányban kis kartonpapírokkal, néhol ceruza-aláhúzással be vannak jelölve a Péchire vonatkozó részek.

17 Josephus Flavius: Apión ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról. Ed. És ford. Hahn István. Helikon. Prométheusz könyvek 5. Gyula. 1984., ua. mint a 64-es lábjegyzet esetében...

18 A deisták ugyan Isten létezését elfogadták, mint a világ első okát, de a társadalmi életet irányító, és abba beavatkozó Isten képét elvetik. Ilyen szempontból nem is igazán az ő léte, hite, hanem tanításának értéke mint ethikai maxíma a fontos. És mennyiben ő az első? L.: Burns, R. M.: The Great Debate on Miracles. From Joseph Glanwill to David Hume. Leinsburg–London–Toronto. 1981.; Mühlehardt, Karl: Deismus, Pantheismus und natürlicher Deismus. Berlin. 1910.

egy öccse, Jacob, és egy Georgis nevű unokaöccse¹⁹ is. Seidel 1564. május 3-i feljegyzés szerint III. Frigyes ösztöndíjasa volt Heidelbergben (Toephe, G., *Die Matr. Des Univers. Heidelberg.* II. 1886. 33.). 1567 júliusában a rektor, Bock azal vádolta, hogy „van egy pont a tanításban, amiből nem enged” (Kir. Roth. Prof. 1567. 15a.). Berthold Redlich már ezidőtájt állította, hogy „megfertőződött” az arianizmustól, és tagadja a szentháromságot. 1568. október 6-án rektori határozat született Redlich ellen. Elbocsátották, de további négy évig még Heidelbergben marad. 1570-ben Seidel még mindig a hatodik osztály tanítója volt a tanítók kollégiumában. Július 13-án őt is megkérdezik a problémáról (arianizmus).²⁰ Jelen volt 1572. december 23-án Sylvanus kivégzésénél. Útlevelet kért Strassburgba, de aztán Heilbronnba szökött. 1573. április 6-án levelet küldött a rektorhoz (Th. Erost[us]hoz), hogy nem tér vissza. Kéziratát, *Az arianizmus apológiáját* elküldte az egyetem vezetőségének és az egyháztanácsnak.

Martin Seidelről a szakirodalom főleg három forrásból tudósít. Az egyik egy 1656-ban kiadott levélváltás: bár négy levélről van szó, valójában csak három maradt meg. Ezekben – tartalmilag összefoglalva – Seidel azt írja le, hogy Jézus, meggyőződése szerint, nem a próféták által hirdetett Messiás, a dekalógust pedig örök ősi törvénynek deklarálja. Tanítói állása kapcsán a köszönetnyilvánításkor a következőképpen nyilatkozott: „Nem értek veletek egyet a Messiás-tanban, de kívánom (hogy) minden keresztény csatlakozzon hozzátok és ezzel elszakadjon a bálványimádástól; amitől én is szeretném eltéríteni őket, bár a ti nézeteitektől eltérő dolgokból indulok ki.”²¹ A másik fontos forrás, amely különösen a Péchi-kutatók érdeklődésére tarthat számot, J. Vogel levele Péchinek, 1621. július 22-én.²²

Origo et Fundamenta Religionis Christianae

Dán Róbert fedezte fel Seidel munkáját, az *Origo et Fundamenta Religionis Christianae*t. Az Origóban Seidel először a keresztény tanok eredetének és elterjedésének magyarázatával foglalkozik, majd ennek cáfolatával. Ezután a művet saját doktrinája bemutatásának szenteli. A megtalált példányon (Origo 1) felül a szerző neve szerepel, a könyv címe és a másoló Wolf megjegyzései; majd a harmadik oldalon – rövid előszó után – kezdődik a főszöveg (Origo 55–235). Seidel Újszövetség-felfogása egy világot irányító, az intellektuális eredőkből mozgatót emberi akaratot feltételez. Igaz ősi és tökéletes tanítás Istenről és az ő akaratáról: „Ami a világban van: a természet és a világmindenség rendje és szabályos moz-

19 Scriptorum publice propositorum a... studiorum Album Academiae Wittenbergensis etc. II. 1834.54. 150. l.

20 Hautz: Geschichte des Pedagogiums etc. II. 1.

21 J. Martini: De tribus Elohim III. Wittenberg. 1613. Részlet.

22 Természetesen Graetz is említi Seidlt Geschichtjében: IX. 435-436. l.

gása feltételezi, hogy egységes akarat hozta létre és tartja mozgásban. Lényege önönmaga fenntartása és, hogy a legfejlettebb teremtmény, az ember ura legyen ennek a teremtett világnak. Az ember pedig az Istenért van teremtve. Mindez abból következik, hogy csak egyedül az ember képes értelemmel áttekinteni az egészet. Feladatunk tehát az ész (isteni adomány) segítségével tudni, mi és milyen az Isten, mi az akarata, és hogy hogyan kövessük ezt az akaratot”.

Seidel szakított a kereszténységgel, de annak etikájával nem.²³ Vallásosságának alapja a tiszta monoteizmus és az erkölcs tiszteletben tartása, ami rokon J. Bodin Torolbájának nézeteivel.²⁴ De a természetet és a társadalmi életet irányító, abba beavatkozó Istent elveti: tulajdonképpen csak a világ első okának ismeri el, a róla szóló tanítást, az akaratot mint kategorikus imperatívusz (föltétlen parancsot) értelmezi. Hogy Kant szavait kölcsönözzük: az erkölcsiségnek nincs szüksége egy az ember fölött álló másik lény eszméjére ahhoz, hogy az ember felismerje morális kötelességét.²⁵ Seidel hatásvizsgálatának szempontjából talán a legfontosabb érintkezési pont Hermann S. Reimorus, aki 41 éven át volt Hamburgban filozófiaprofesszor. Körülbelül húsz esztendeig ott volt a kéziratokkal – és Wolffal – együtt Hamburgban. „Íróasztalának írt” dolgozatát Lessing adta ki 1774 és 1778 között.²⁶ Lessingre nagy hatást gyakorolt az antitrinitáriusok bölcsessége és szabadságszeretete, ez ihlette *A bölcs Náthán (Nathan der Weise)* megírására.

Péchi Simon eszmeisége és tudományos munkássága

Dán Róbert megvizsgálta az isteni morális természettörvény seideli megfogalmazásának jelenlétét a hazai szombatos forrásokban, külön figyelmet szentelve Seidel hatásának Péchi gondolkodásmódjában.²⁷ Péchi Simon *Az atyák mondásai* (Talmud. Tract. Avot.) szemelvény-fordításokat is a börtönben készíttette; eb-

23 Z. Ogonowski: Socynianizm a Oswiecenie. Warszawa. 1966.

24 Elsősorban Bodin 'Heptaplomeres'-e. Toralba egy szereplő, akinek Bodin a szájába adja a szavakat. In book V., Toralba is seeking to prove his variety of natural religion to be the authentic vera religio. In: Paul Lawrence Rose: Bodin and the Great God of Nature. The moral and Religious Universe of a Judaiser. Librairie Droz. Genève. 1980. A hagyatékban lévő példány kék bőrbbe kötött kópia.

25 Tatár György kiemelése, Biblia mint vallásfilozófia előadás-sorozat, ELTE-BtK, 2001.

26 Lessing ed.: Anonyme Fragmenten ous Wolfenbrüttel. Hamburg. 1774-8 között.; Lessing, Samtliche Werke in 20 Banden, 17-18 Band, mit Einleitung versehen von Hugo Göring, Stuttgart-Berlin.

27 Dán R., M. Seidel: Origo et fundamenta religionis christianae and Simon Péchi. Socinianism and its role in the culture of the 16 to 18 centuries. Warszawa-Lódz. 1983. 53-57.1.

ben Josef Jabec²⁸ héber kommentárját is felhasználta, magyarra (!) fordította, ami abban a korban egyedülálló volt a különböző országok nemzeti irodalmában.

Az atyák mondásai csak 1999-re vált hozzáférhetővé a széles olvasókörében, s ennek közlése Koltai Kornélia érdeme.²⁹ Közzétette a Bét János által 1629-ben készített másolatot, valamint a Jóhanness Leusden-féle Avot-kiadást, amely Utrechtben jelent meg 1665-ben. Koltai a héber szöveget és a „Bét”-másolatot összehasonlította, és más Péchi-féle Avot-variánssal is összevetette. Elvégezte az anyag teljes nyelvészeti feldolgozását, s munkájában legnagyobb mértékben Dán Róbert kutatási eredményeire épített.

Bethlen Gábor 1624-ben Péchi Simont szabadon engedte, ő meg visszatért Szenterzsébetre, Eőssi István „vallásához”. Péchi zsolnárfordításokat is készített (zsolnárfordítását 1629-ben fejezte be), saját skolasztikus kommentárral a középkori zsidó egzegézisből merítve: Dávid Kimchitől³⁰, a Rási-szövegekből, néhány midrás-gyűjteményből és a Talmudból. Lefordította a Sziddurt és a Mahzort is, ami a középkori zsidóság mindennapi és ünnepi imakönyve volt. A pijjut költészet is megragadta, 1629-től 1638-ig rengeteget fordított, például Jannajtól, Eleazer Kalirtól, Salamon ibn Gabrioltól³¹, Mose ibn Ezrától³², Benjamin ibn Abrahamtól, Josef ben Aviturtól. Így kiváló fordításai révén erdélyi követőit is megismertette a zsidó irodalommal. 1631-ben jelent meg új fordítása az atyák mondásaihoz, saját kommentárjával és a Josef Chajjunéval. Ez a szenterzsébeti szombatos iskolában olvashatóvá is vált követői körében. Fordított még Mose ben Jacob mé-Coucy-t, Jacob ben Asert, Josef Karót és még másokat.

28 József Rab Hasdai nagy csodálója, azt mondja róla hogy intellektusban felülmúlja korának filozófusait, még a keresztény és az iszlám filozófusokat is, az izraeli filozófusokkal együtt. Enc. J. 1085.1.

29 Koltai Kornélia: Péchi Simon kiadatlan rabbinikus írásai: Az atyák mondásai – Pirqé avot fordítása (1620/21). Hungaria Judaica 11. Osiris kiad. Bp. 1999.

30 Darom= 1971. $\leq\psi\lambda\omega\rho\psi .\theta\omega\theta \beta\rho\eta \delta\sigma\omega\mu .\sigma\omega\rho\delta \leq\eta\rho\beta\epsilon \psi\delta\psi \lambda\omega \leq\psi\lambda\eta\tau \lambda\omega \leq\lambda\text{S}\eta \text{S}\omega\rho\psi\eta$ D. R. által használt kiadás.

31 Slogo ben Jehuda, Ibn Gabriol (Avencebron) Malaga 1020-Valencia 1070. Az újplatonizmus legjelentősebb arab nyelvű művelője a 11. században. Fiatal éveit Saragosában töltötte. Írt filozófiai műveket, és verseket egyaránt: Az élet forrása (Mākōr ha-haiyim, benne újplatonikus emanációs tan), ami Scotus-ra is hatott (Goldz. 81'. 1022.1.); töredékes Biblia-magyarzatok maradtak utána; néhány verse (Örömtől nem zeng, És balga szívvel, Merengés etc.) magyarul is olvasható. Patai József: Héber költők. Szemelvények az Új-Héber költészetből. Magyar Zsidó Könyvtár Kiadvány. Bp. 13.1.; ill. Goldziher. 1981. 914.1., Bacher, 1892. 42-51.1.

32 Mózes ben Jákob Ibn Ezra 1070-ben Granadában született, 1139-ben halt meg; neoplatonikus.. Előkelő, az udvarhoz közel álló családban nevelkedett. Bölcsészeti és retorikai műveket is írt, valamint két költői munkát. Az egyik a Diván (= összegyűjtött versei), a másik a Tarsis (azonos szavakkal rímelő epigrammák). Magyarul olvasható például: Jehuda Halevinek; Isten; Hogy tűnik... etc., valamint a Tarsisból néhány rész (I-IV). In: Patai, ua 73. láb, 26.1. Továbbá meg kell említeni a Fűszerszámok kertjét. (Goldziher. 1981. 915.1.; Bacher. 1892. 86-89.1.)

Péchi a maga fordításai mentén az eredeti szövegrészt mindig saját kommentárjával hozta. Körülbelül kétezer oldal kézirat maradt fenn, ami tartalmaz még szemelvényeket Salamon ibn Gabritól, Elijáhu de Vidastól és más szerzőktől.

Péchi Simon széles körű irodalmi műveltsége, héber bibliaismerete, a középkori rabbinikus kommentárok, valamint a klasszikus (értsd: görög–római) irodalomban való jártassága nehéz feladat elé állítja az őt tanulmányozni kívánó kutatót. Dán Róbert pedig kiválóan megfelelve a kihívásnak részletesen feltárta Péchi világgépének elemeit és forrásait. Dán rávilágít Péchi Simon és szombatos mozgalma kulturális és művelődéstörténeti jelentőségére, amely kontinuitását 1944-ig megőrizte.

Tervek

Dán Róbert kutatási tervei között szerepelt Guilielmus Postellus Barentonius latin nyelvű könyvének feldolgozása a föníciai betűkről. Sajnálatos módon – hirtelen halála miatt – csak a fél szöveg nyersfordításának elvégzéséig jutott. Továbbá hosszú évek folyamatos kutatásaival készült egy monumentális vállalkozásra, amelynek címe: *A nyomtatott héber könyv története Magyarországon*. (Ez jelenleg már több mint tízezer tételt tartalmaz, városokra, ill. nyomdahelyekre lebontva. A projektek szépen haladnak, remélhetőleg hamarosan találunk kiadót az anyag megjelentetésére, hogy mindenki számára hozzáférhető legyen.)

Dán Róbert világgépe és tudományos módszertana. Pályaképek

Dán Róbert a gondolkodástörténet kutatásának módszerei közül az alábbi nézetet vallotta magának: a doktrínák önállóan fejlődnek, és egy korábbit mindig meghalad egy későbbi. Egy doktrína megjelenését számos szubjektív és objektív tényező befolyásolja. Mindig egyikből következik a másik; a doktrínák fejlődése vezeti a társadalom fejlődését. A gazdasági alap és felépítmény³³ között nincs „függőleges” összefüggés.³⁴

A fenti gondolatmeneten egyértelműen érezhető az ifjú-hegelianus Szemere Samu³⁵ hatása, akinél a szemináriumban filozófiát tanult. Minden péntek este (a

33 Uberbau metafora, Marx, a gazdasági alap változásával az egész felépítmény lassabban-gyorsabban átalakul (Einleitung zur Kritik der politischen...). A felépítmény a kor eszmei társadalma, a vallás, az erkölcs és a művészetek etc. Dán szerette olvasni Lukács Györgyöt, ez a hagyatékban lévő kötetekből ki is derül.

34 Részlet Dán Róbert Művelődéstörténet c. előadás jegyzetéből, amit több európai egyetemen is előadott.

35 Benedek Katalin mesélte, hogy Dán Róbert mindenkivel vitatkozott, sokszor még az 'öreg Scheibernek' is ellent mondott, az elveiért vitázott vele. Szemere Samu volt az egyetlen, akit annyira tisztelt, hogy nem mert vele vitatkozni, még ha nem is értett vele mindig egyet.

templomi szertartás után) egy-másfél órát sétálgattak és beszélgettek a körúton, amíg Dán Róbert és felesége, Benedek Katalin a nagy filozófus Szemere Samut hazakísérte. A hegeli filozófia hatása nem meglepő, mivel a magyarországi hebraisták között nagy hagyománya volt ugyanúgy, mint az ezzel genetikus kapcsolatban álló tübingeni valláskritikai irányzatnak (újhegeliánus valláskritika). Ebből a szempontból Goldziher Ignác³⁶ talán sokkal döntőbb hatást gyakorolt Dánra, mint Szemere, aki személyes interakcióban volt és levelezett A. Geigerrel és Jahnnal – hogy csak két nevet említsünk példaként.³⁷ Dán eszmetörténeti megalapozottságát tekintve mindenképpen Goldziher immanens evolucionista művelődéstörténeti koncepcióját követi (a fiatal Goldziher *Kulturgeschichte*je), ami a hegelianizmus és a belőle kinövő bibliakritikai irányzatok – és egyáltalában a klasszikus német filozófia – öröksége.³⁸

Külön említenem kell Hahn Istvánhoz fűződő viszonyát. Tudjuk, hogy Hahn nem kapta meg az őt illető elismerést a rabbi szemináriumban, ezért nem keltett feltűnést, amikor egy nap kisétált és nem tért vissza többé. A vallását világi karrierre cserélte, kora politikai rendszerének is megfelelően. Többé egy sort sem volt hajlandó leírni héberül. Benedek Katalinnak van a birtokában egy levél a Dán-hagyatékból, amelyet Hahn írt Dán Róbertnek közvetlenül a halála előtt, az egyik neki küldött Dán-kéziratra reagálva (*Disputatio nummorum*). Hahn a levelét egy gyönyörű talmudi idézettel kezdi, ami bizonyítja, hogy halála előtt – mint oly sokan – visszatért a „gyökereihez”, a zsidóságához.

A szombatos kutatás rövid története. Vázlatok

Most pillantsunk végig a szombatos kutatás történetén, hogy Dánt az őt megillető módon méltathassuk. Thury Zsigmond, Kanyaró Ferenc, Pokoly József, Kohn Sámuel voltak az úttörők. Dán Róbert Kohn Sámuel téziseit igazította ki³⁹, aki – óriási anyagismerete ellenére is – félremagyarázta a mozgalom történetét és ideológiai változásait. Mindamellet az ő könyve volt a legnépszerűbb irodalom az érdeklődő olvasóközönség körében. Majd Bacher Vilmos értekezett a témáról a *Jewish Quarterly Review*ban.⁴⁰ A kutatástörténet ezen első korszak-

36 Dán R. sokat olvasott Goldziher-től, a MKSzle-ben írt is ismertetőt 1978-ban (221-222. l.) Goldziher naplójáról (Tagebuch. Leiden.1977). Valamint a nagy iszlámista-goldziher kutató Simon Róberthez is rendkívül jó kapcsolat fűzte.

37 Simon Róbert zseniális tanulmánya, Goldziher, Az iszlám...II. köt. etc. 853. l.

38 Simon Róbert, Goldziher, Az iszlám..., 856.l.

39 Kohn Sámuel: A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk különös tekintettel Péchi Simon főkanzellár életére és munkáira. Bp. 1889.

40 Bacher Vilmos szombatos témában: JQR. II: 465-492. l.

káról Pákozdy László Márton adta meg a bibliográfiai összefoglalást.⁴¹ Varjas Béla korai szombatos kéziratái (RMKT. XVII. sz. 5. köt.) is Dán Róbert új szintéziseit támasztották alá, miszerint az unitárius felfogás részletei és háttere nyugat-európai eredőjű. Kezdetben Dávid Ferencet tartották a szellemi áramlat genézisének – Biandrata hatásaként értelmezve azt. A kutatás elmélettörténetében az első fordulatot Pirnát Antal könyve hozta⁴², amellyel Johannes Sommer, Jacobus Palaeologus, Matthias Vehe-Glirius is megjelentek – mint lehetséges eszmei közvetítők – a színen. Dán Róbert magyarázata Vehe-Glirius „judaizáló” teóriáiban nyilvánul meg. Vehe-Glirius „judaizáló” teológiája az Ószövetség törvényeinek struktúrájára épül, követve Albónak az *'Iqqarimban* kifejtett gondolatait. Míg Pirnát Antal az 1583-ból való *Aliquot*-t a predestinációs dolgozattal együtt Sommernek tulajdonította, addig Dán Róbert egyértelműen bizonyította, hogy az Vehe-Glirius Erdélyben írt és Lengyelországban kiadott munkája.

Glirius, Albo, Maimonidész és az erdélyi antitrinitáriusok – avagy egy mozgalom filozófiatörténeti háttere

Dán Vehe-Glirius monográfiája (az összegyűjtött írásokkal együtt) 1982-ben jelent meg.⁴³ Dán megrajzolja benne Matthias és kora arcképét eszme- és ideológiatörténeti vonatkozásban. A könyv első része Vehe-Glirius életét és munkásságát mutatja be. 1570 és 1590 között Pfalzban, Erdélyben, Lengyelországban és Hollandiában egyaránt megfordult. Dán leírja a pfalzi antitrinitáriusok pörét, valamint beszámol Vehe-Glirius rabbinisztikai tanulmányairól Isaak Johannesnél Kölnben. Matthias is használta forrásként David Kimchit, akárcsak Péchi Simon: az Ószövetséget autentikusnak tartotta, s úgy gondolta, hogy az Újszövetség megértésében is segít a rabbinikus magyarázat, mivel a Talmudot és a Midrást tartotta a legmegfelelőbbnek a szövegek magyarázatára.

Matthias Vehe-Glirius fordította latinra Joseph Albo *'Iqqarim* című művét, és *Mattanjah* című munkája megírása során Albo *'Iqqarimban* kifejtett formuláit használta fel. A *Mattanjahot* Matthias Vehe-Glirius 1578-ban adta ki. Ebben ismerteti a zsidóságnak a Messiásra vonatkozó legfontosabb tudnivalóit. (A Messiás küldetése egy földi országra összpontosul, egy földi ország az uralma is. Itt kell megjegyezni, hogy a Messiásban való hitet Albo nem vette be a zsidó hit pillérei közé. Például Vehe-Glirius a *Mattanjahban* (part. 2. 71. a.) predestináció-ellenes tant fejt ki, melyben Albóra támaszkodik.)

41 Pákozdy L. M.: Der siebenbürgische Sabbatismus. Stuttgart-Berlin. 1973. A könyvről D. R. írt ismertetőt az *Itk*-ban, 1977-ben (334-346. old.).

42 Pirnát Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1976.

43 Dán Róbert: Matthias Vehe-Glirius: Life and Work of a Radical Antitrinitarian. With his Collected Writings. Akad. Bp.–Leiden. 1982.

„A valódi ismerethez és a helyes cselekvéshez nem lehetséges minden bizonytalanságot az emberi ész oldaláról eljuttatni, s ez az, ami szükségessé teszi a törvények jelenlétét” – Albo szerint.⁴⁴ „A törvény működteti az összes [igazgatási] szabályt és szokás[jogo]t, ami szabályoz az emberek egy nagy csoportja között.”⁴⁵

Így a szokás és az életmód a törvény ismeretén alapszik. A szokásjog – más szóval hagyomány – döntő jelentőséggel bír Albónál. Többek között azért is bírálta a kiváló filozófus Maimonidészt (Majmuni, 1135–1204), mert kihagyta a hagyományt (kabbala) az alapelvei közül, pedig annak igazsága nélkül a kinyilatkoztatott tan el sem képzelhető⁴⁶ – írja. Itt a Rámbám tizenhárom alapelve céloz, melyek: Isten létezése; Isten egysége; Isten testetlensége; Isten elsősége az időben; Istent szabad csak szolgálunk; a próféta; Mózes próféta; a kinyilatkoztatás; a Tóra változatlanlansága; Isten mindentudása; jutalom és büntetés; Messiás; a holtak feltámadása. Majmuni ezt az arabul írt Sziráds-ban⁴⁷, a Szanhedrin traktátusának utolsó fejezetéhez írt kommentárjában fejtette ki.⁴⁸

Hagyomány

De kinek mit jelent a hagyomány? Albo a *kabbala* kifejezést használja a hagyományra, fogalmilag megkülönböztetve a szokásjogtól, ami a hagyománynak a részhalmaza nála. Ábrahám Ibn Dáud (1110–1180) azt írja a hagyományról: bölcsünknek, ’Zil’-nek (vagyis Rámbámnak) a beszédét úgy fogadják nálunk, mint a próféta szavait.⁴⁹ Nem véletlen, hogy Szervét is követte Rámbámot tizenhárom alapelvében (Newman 66; Friedmann 80).

44 Σωνεση ηλκη ηδμη /ωκν λτω ωγσωψς ρςπθ ψθ ςψξβωςμη ςψςτωμηω τωψτμηη τωπδηη ωψηω skk. ford. ε θρη.ςψρθθη ρπς. Felhasznált kiadás: Joseph Albo: Sefer ha-Iqqarim. Book of principles. I-IV. Ed: Isaac Husik. Philadelphia. 1946. (héber–angol kritikái); valamint a Scheiber-Dán kettős által is használt kiadás: Albo, Ikkarim, Pressburg, 1853. (Verlag: Josef Schlegfingher). F.D.D. s.k.k.

45 .ε ζ θρη .ςψςνεη /μ βρ φωβθ λωλκτς ηγηνη ωε ηρςψη ηκ λτω λωπη τδ ςς . F.D.D.s.k.k.

46 ...ηλβθη ημη ελ ημηλ, Husik, Albo, Ikkarim, 59.l. F.D.D. skk. ford.

47 héb. Máor, Majmuni Misna kommentárja 1168-ból. In: Kecskeméti Á., A zsidó irodalom története. I. IMIT. Bp. 1908. 316-332. l.

48 Albo fel is sorolja a Rámbám 13 alapelvét, az Ikkarim első kötetének harmadik fejezetében, a második szakaszban: „és íme a Rámbám... ..ςης ςψρθθ γψψ ττω ε ςς λνζ ςνβμη ηνηω”, továbbá Husik, A History of Mediaeval Jewish Philosophy, New Y., 1916, 409.l.; Majmuni-szemelvények. Összeállította és ford.: Deutsh Gábor és Hahn István. Előszó: Löwinger Sámuel. ZsGBE. Bp. 1935. skk.

49 Bacher Vilmos: Középkori zsidó vallásbölcészek szentírásmagyarázata Majmuni előtt. ORI-Értésítője (1891-92. Iskolaév). 1892. Bp. 124-142.l., Abraham ibn Dā’ūd (1110-1180 Toledo) ’Magasztos hite’ az arisztotelészi filozófia zsidó–arab irodalmának legrégebbi emléke, ami az

Alapelvek, törvények és gyökerek

De térjünk vissza az *Iqarimra*: „vannak mindenhol érvényes természeti törvények, amelyek mindenkire, mindig, mindenhol érvényesek.”⁵⁰ Ennek interpretációjával (természetjogi gondolkodás) most nem kívánunk foglalkozni, mivel ezt Husik már megtette Hugo Grotius kapcsán.⁵¹ Továbbá vannak úgynevezett pozitív vagy tételes törvények, amelyek a politikai társadalmat szabályozzák, és a társadalmi életet javítják. És vannak isteni törvények, kinyilatkoztatás útján. Isten létezése alapelv, mert az Ő Tóráját sem képzelhetnénk el anélkül, hogy ne hinnénk benne – és ezért azt követve az isteni törvény alapelveit kell keresnünk (a priori).

Albo a törvényeket ugyanazon szisztéma szerint csoportosítja, mint Aquinói Tamás a *Summa Theologiae*-jében: „lex divina”, „lex humana”, „lex naturalis”.⁵² A „lex aeterna”-t Albo nem használta fel. Az isteni törvény pedig három alapelvet tartalmaz⁵³, amelyek: Isten létének állítása (1. Isten egysége, 2. Isten testetlensége, 3. függetlensége időben, tökéletessége), a jutalom és a büntetés (az Ószövegben a kondíciók a szabad akaraton alapulnak), valamint az isteni kijelentés valósága. Ez utóbbi: 1. Isten mindentudása, 2. Prófécia, 3. Isten ismerete (Vehe-Glirius: Istenismeret).

Természetesen a fent felsoroltak általános „pontok”, ettől akár még lehetnének keresztény vagy muszlim szempontok is (mint amilyen például a semmiből való teremtés). A zsidóság eltérése Mózes elsőségében nyilvánul meg (elsősége a próféták és mások között), valamint Mózes törvényének és annak örökkévalóságának hirdetésében. „Ha valaki hiszi a jutalom és a büntetés igazságát, de úgy képzei hogy csak a lélek részesül túlvilági jutalomban, s a test nem támad fel, az miért tagadja a Tóra isteni eredetét?” – vonja kérdőre Albo Maimonidész.⁵⁴

akaratszabadság filozófiai nézeteit akarja a vallás tanaival teljesen összhangba hozni (a 139. szoltárból arisztotelészi kategóriatan); de a platóni etikátant használja. Goldziher. 1981. 918. l.

50 β ζ θ ρ π ρ ω θ μ λ κ β ω μ ζ λ κ β ω ρ δ ε λ κ β η ω Σ ε ψ η τ ψ τ β Ξ η ω σ κ κ.

51 Husik: The Law of Nature, Hugo Grotius, and the Bible. In: Hebrew Union College Annual. Vol. 2. 388. l., and 392-393. l. átv. Husik.

52 Aquinói Tamás: Summa Theologiae. A teológia foglalata. Ford: Takács J. Telosz. Bp. 1994.; ua: Blackfriars. London. 1964.

53 ... η Σ ω λ Σ ε η τ ψ η λ ε η τ δ λ ε ψ λ λ ω κ η ε ψ ρ θ π η ψ κ ρ ε δ θ ρ π σ κ κ.

54 „Ha valaki hisz a jutalomban és a büntetésben, de azt tartja hogy csak a lélek egyedül támad fel az eljövendő világban, és tagadja hogy a test feltámad a halál után, az miért...” (Husik, Albo, 58.l.), első kötet, 3. fejezet. II. szakasz. „... τ ω μ η ρ ε ξ ε τ ω π ω γ λ η ψ ε τ λ υ ε Σ ω ... Σ ν ω π ω ρ κ Σ β λ υ μ ε μ η / κ ε γ ω” σ κ κ.F.D.D.

A neoplatonikus Maimonidész-kritika

A három princípiumból ágaznak el a gyökerek, amelyek: Isten egysége, Isten testetlensége. Albo nem értette, miért sorolja föl a Rámbám Isten egységét, és Isten testetlenségét az alapelvek között, amikor ezek már nem képezik az eredőit a Tóra isteni eredetének, hiszen mindenki, aki Mózes tanát követi, ezeket is hiszi.⁵⁵ Ezzel Albo azt akarja mondani, hogy az alapelvek mind a priori-k, ahogyan Hasdai tanította neki: a különböző „hitek” kizárólag episztemológiailag különböznek az alapelvektől azáltal, hogy posterioriak. Mint látjuk, Albo teljesen átvette mesterének, Rab Hasdainak (Or Adonai) Maimonidész-kritikáját, aki a Rámbám műveire akart reflektálni. Crescas tervezett munkájának (*Ner Elohim*) csak az egyik felét írta meg (Or Ádonai), ami filozófiai-dogmatikai kérdéseket tárgyal. A másik munkát (*Ner Mitzvah*, a Rámbám Misné Tórája ellen; halachikus témájának tervezett, vallásos életmódhoz, rituáléhoz kapcsolódó mű) csak szájhagyományból, illetve másodlagos-harmadlagos forrásból ismerjük, elsősorban hat tanítványa révén, akik közül ötöt elküldött a vallási vitára Tortosába. (A Scheiber–Dán kettős által használt Albo kiadás: Bécs 1859–1860.)

Albo mindenesetre elismeri, hogy a mester logikailag bizonyította Isten létét, egységét és testetlenségét. Isten testetlenségéből következik a jutalom és a büntetés. Ahogy mi a szabad akaratunk szerint döntünk, Isten úgy jutalmaz és büntet. Így a szabad akarat és az ennek megfelelő reflektív életmód jutalmazása a követendő norma. Természetesen azokról is értekeznek, akik tagadják a szabad akaratot.⁵⁶ Az *'Iqqarim* első kötetében kérdőre is vonja a Rambamot, miért hiányzik az alapelvei felsorolásából a szabad akarat (választás)⁵⁷, hisz anélkül a törvény megtartása lehetetlen – mondja –, hisz ő maga (Maimonidész) írja a megtérésről szóló fejezetben, hogy minden embernek szabadságában áll, hogy a jó vagy a rossz felé hajoljon. S Maimonidész még azt is hozzáteszi, hogy ez az alapelv a Tóranak és a parancsolatoknak az oszlopa, mert írva van (5Móz 30,15): „Lásd, eléd adtam ma az életet és a jót, de a halált és a rosszat is” (Károli Gáspár fordításában).⁵⁸ Kétes alapokon nyugszik tehát a tizenhárom alapelv, amelyeket

55 $\psi\rho\theta\pi\beta$ $\tau\omega\mu\zeta\gamma\eta$ $\theta\zeta\rho\eta\omega$ $\tau\omega\delta\zeta\eta$ $\eta\nu\mu\psi$ $\eta\mu\lambda$ $\eta\Sigma\Theta\psi$ $\rho\beta\kappa$ $\leq\omega\theta\mu$ $\lambda\kappa\mu\omega$ " : γ : $\theta\rho\pi$ ϵ $\leq\psi\rho\theta\omega$ skk.

56 (ψ : Ξ $\theta\rho\pi$) $\leq\delta\epsilon\beta$ $\tau\chi\mu\nu$ $\eta\rho\psi\zeta\beta\eta$ $\tau\omega\psi\eta$ $\Sigma\psi\zeta\kappa\psi\Sigma$ $\psi\mu$ $\Sigma\psi$ $\lambda\beta\epsilon$ " Albo itt az asztrológusokra, és az epikureusokra gondol...skk.

57 Ennek a gondolatnak a továbbélése megfigyelhető a 19. századi egzisztencialista teológus, Soren Kierkegaard írásaiban, a szabad akaratról: a vagy-vagyban benne van a választás szűkségszerűsége. Gondolat. Bp. 1982. 121-196.old. F.D.D.s.k.k.

58 „És miért nem számolta bele a szabad akaratot, ami igaz doktrína, és ugyanakkor alapelv... A dolgok természetéből következően nincs törvény, amit be lehetne tartani nélküle..., hisz maga Majmuni írja a 'Madda' (megtérésről) írott ... $\dots\leq\omega\Sigma$ $\eta\rho\psi\zeta\beta\eta$ $\eta\nu\mu$ $\epsilon\lambda$ $\eta\mu\lambda\omega$ " Nagy furcsaság ez... $\lambda\omega\delta\gamma$ $\eta\mu\psi\tau$ $\epsilon\omega\eta\omega$ skk.

a mester megállapított – folytatja, de a mester titulus nem dicséret Albo szájából, hanem Maimonidész gúnyolása. A mester biztosan azért választott tizenhárom alapelvet, mert a Tóra Istennek tizenhárom tulajdonságát említi⁵⁹ (és mert tizenhármassal a száma a hermeneutikai szabálynak, amelyek által a Tóra magyarázva van⁶⁰), a szabad akaratot pedig azért hagyta ki, mert a tizenhármassal már „betelt”.⁶¹ A polémia sarokköve – mint ahogy azt Albo is elismeri –, hogy a mester az alapelv szónak más magyarázatot ad. Albo definíciója szerint az alapelvek olyan hitelvek, amelyeket minden, Mózes tanát követő embernek hinnie kell.⁶²

Kulturális interakciók

S mennyiben gyakorolt ez a gondolkodásmód hatást Matthias Vehe-Gliriusra? Idézzünk Matthiasnak a kolozsvári antitrinitárius iskola tanárai és diákjai előtt 1578-ban elhangzott bemutatkozó beszédéből⁶³: „Hogy az emberi üdv ereendő képessége és lehetősége csakis és kizárólag az emberbe van helyezve – itt azokról beszélek, akik Isten népét alkotják –, ezt kifejezetten tanúsítja Mózes, a következő szavakkal: »Íme, ma elédbe adtam az életet és a jót: a rosszat és a halált.«” Mindenestre az emberi szabad akaratot kifejező maxima alap gondolata talmudi gyökerű (Trakt. Berachot 33b, Trakt. Niddá 16b.)⁶⁴.

Visszatérve Matthias hatására, ez a teológiai alapon folyó exegézis egyfajta sajátos racionalizmust hordoz magában abban az értelemben, miszerint tisztán gondolati úton (helyes exegézissel) próbálnak ismerethez jutni – elfogadva az a

59 .εωη 'ωρβ Σωδθη λΣ ωπτωδμ γΨψ ρπισμκ εωηΣ ψπλ ρπισμη ης λε /ωψκ λΨς βρηΣ βτκΣ ψμ ψτψερω (.ω .γ :θρη .ςερωθω). Isten 13 tulajdonsága: Ex: 34,6. skk.

60 /ηβ τωΣρδν ηρωτηΣ τωδμ γΨψ δγκωκ Ez utalás r. Ismaél 13 szabályára, a barátához kapcsolódóan a 'Szifra' elején (Husik, 60.1.). skk.

61 λΨς εωη βτκΣ ημ ψπλ ρθω εωη ηρψξβη τωνμλ λΨς βρη ξψνηΣ τωδη /μ ωλλη εψρβδη εψθωξρ ημκω .γΨψμ ρτωψλ ρπισμη ηλ.τωψ ελΣ ψδκ skk.

62 Albo az első kötet harmadik fejezetének első szakaszát az 'ikkar' szó definíciójának szenteli...

63 M. V. Glirius: Istenismeret. Prometheus könyvek 3. Helikon Kiad. Békéscsaba. 1984. ford.: Ruttner Tamás, szerk. jegyz., utószó: Dán Róbert. 180. old

64 Ábr, ibn Dâud szerint a szabad akarat bizonyítva van az észből, a szentírásból és a hagyományból egyaránt (ηλβθηω ,βωτκηω,λκΣη). Az alábbi helyeket hozza: Deut. 30,19; Ezék. 33,11; Jer. 23,21; uo. 19,5; Jes.30,1. Száadja Gáon (892-942) a szabad akarat alátámasztására: Deut. 30,19; Mal.1,9; Jes.30,1; Jerem.23,21; Ezék. 18,23 és 32; 33,11 etc. Sok helyet átvitt értelmű kifejezésmódból eredeztet, ezeket is nyolc csoportra osztja. Bachja ibn Pakúda (11.sz. 2. fele) már összekapcsolja a szabad akaratot a jutalommal és a büntetéssel, pontosan mint Albo. Pakúda hivatkozásai: Deut. 30,18; Mal.1,9; Jóh 34,11; Példab. 19,3; pontosan mint Albonál. Forrás: Bacher Középkori zsidó vallásbölc. 1892. 124-142. l., 1-41.l., 52-74.l., /Az akarat szabadság fölötti hitvita a 7. században átterjedt a keleti kereszténység köreiből muszlim teológusok csoportjaira... (Goldziher 1981. 864. l.)/. skk.

priorit – a transzcendens világ természetéről a kinyilatkoztatások helyes értelmezésén keresztül. Ennek interpretációját pedig a mindennapi életre vonatkoztatják, az általuk elfogadott vallási rituálék gyakorlásakor. A vallásos állításokat a hiten túl a természetfölötti dolgokban racionális, filológiai-grammatikai kritériumok szerint kell értelmezni, elsődleges forrásból. Dán Róbert bebizonyítja, hogy az erdélyi szentháromságtagadó – „judaizáló” – ideológia forrása a „zsidó doktor” tevékenységében keresendő. Itt érdemes megállni egy pillanatra, és végiggondolni, hogyan hatott a Rámbám Aquinói Tamásra⁶⁵, majd Aquinói Albóra⁶⁶, Albo Matthias Vehe-Gliriusra, ő pedig az erdélyi antitrinitáriusokra...

65 A Rámbám hatása Aquinóra, a görög filozófia európai kultúrkörbe kerülésében, különösen az arisztotelianus nézetek kapcsán nyilvánul meg, elsőként a skolasztikára. Görög eredetiben semmi sem maradt fenn, a 3-4. században (gréco-szásánida) lefordították a filozófiai iratokat (+ szájhagyomány) szírre, majd később arabra (arab térhódítás 8-9. század, Omajjádák-kor, szír tudósok az abbászida kalifák szolgálatában). A vallási viták, párbeszédék (például Halevi /1086-1145. Bacher. 1892. 96-123.l./ Kuzárja, vagy Averroës vitája Albertus Magnus-szal és Aquinói Tamással az egységes szellemről, De unitate intellectus, monopszüchizmus. Goldz.81'.900-901.l.) 'mindennaposak' voltak. Ilyen, és ehhez hasonló interakciók útján, az arab-zsidó filozófusok és a keresztény teológusok között, a középkorban, került a görög filozófia az európai kultúrába arabból visszafordítva. Ez különösen igaz Tamás és Mózes vonatkozásában. Studies on Maimonides and St. Thomas Aquinas. Bibliotheca Maimonidica. Texts, studies, and translations. Ktav Publishing House, INC. 1975.; Maróth Miklós: Arab filozófia. PPKE-BTK. Piliscsaba. 1997. Goldziher ugyanúgy a zsidóság és az arabok világtörténelmi közvetítő szerepét hangsúlyozza (853. l.), Maróth Miklós is nagymértékben épít rá. Goldziher: A középkori muszlim és zsidó filozófia (1909), a megjelent tanulmánykötetbe W. Wundt és W. Windelband is írt; Simon Róbert tanulmánya, In: Goldziher, Az iszlám kultúrája II. köt. Gondolat. Bp. 1981. 851. l. s.k.k.

66 Aquinói hatása Albóra azért is furcsa, mivel Albo a neoplatonikus Rab Hasdai (Chasdai Crescas, 1410) tanítványa volt, aki kifejezetten támada az arisztotelianusokat, a Rámbámot, és ebből következően Aquinói nézeteit is. Ez Gazáli (1111) eszméinek utóhatása (arab arisztotelianusok: Averroësnek a cáfolata). (Goldziher 81'.921-22.l.). Ezt összefoglalva 'Or Adoinoj' című munkájában találhatjuk, ami kifejezetten Majmuni 'Tévelygők útmutatója', vagy 'Útmutatók tévelygése' ellen készült. Isten tudása és előrelátása nem terjed ki a világtörténet egyedi mozzanataira; a test nem támad fel; nincs utolsó ítélet. Albo jó tanítványként támada ugyan a skolasztikát a tortosai zsinaton, és az Ikkarim című művében is átveszi Hasdai Crescas Rámbám kritikáját (l.: In Memoriam), mégis, a Tortosában hallottak nagy hatást gyakoroltak rá, egy-két dolog megtetszett neki, és ezeket az Ikkarimban rögzítette is. Például ezt tükrözi Aquinói Summájának hatása (10.l.), vagy a híres arisztotelészi mondások, mint „az ember társas lény” (Aronson fordításában, Albonál: 'se ha-adam medini bátevá'. Husik, 72. l.). Ez azért is furcsa, mert a 'Hasdai-iskola' követői keményen támadták a skolasztikusokat, és a skolasztikus istenérveket (az ontológiai istenérvek védelmezői: Canterbury Anselmus, Descartes), mint azt tette Spinoza is, felhasználva ehhez az öreg Cresdes mester érveit (az Or Adoinoj hatása még nála: a kiterjesztés, szabadság, szükségszerűség, szerelem fogalmai. Enc. J. Hasdai c.szó) Spinoza még a végtelenség-fogalmát is átvette tőle: a végtelenség fogalom csak az okság elvével fejezhető ki, és nem írható le konkrét számokkal (In: Politikai tanulmányok. Levelek. Téka. Kriterion. Bukarest. 79'. 273. l.). Kiderül, hogy Albo Arisztotelészt nem ismerte elsődleges forrásból: például az

A Glirius-kutatás összegzése

A Vehe-Glirius-kutatás kapcsán idézném Pákozdy L. Mártont (Fil. Közl. 1983. 1–3.): „A Glirius kérdés megoldása nehéz, mert ószövetségi-rabbinisztikai anyagtól hemzseg. Glirius elemzése mindenekelőtt hebraisztikai forrásokkal végezhető el, ezért a protestáns teológusok közül alig néhányan tudnának hozzászólni.” Majd így folytatja: „Dán Róbertről itt kell néhány szóban megemlítenem, hogy kutatása egész területén az eredeti források minden nyelvben ismerős. Héber és egyéb sémi filológiai, latin és görög ismereteit is tudja hasznosítani.”

Dán Róbert érdeme, hogy elvégezte a *Mattanjah* rabbinikus filológiai és exegetikai feldolgozását, a pfalzi-heidelbergi kör, valamint Dávid Ferenc perének ismertetését. Tulajdonképpen ő volt az első⁶⁷, aki figyelmet szentelt Albo jelentőségének az antitrinitárius megmozdulásban. Elénk tárja az unitárius felfogás részleteit és hátterét, az 1560-as évek közepétől, amikor is az új egyház feje Dávid Ferenc volt. Nem sokkal később az unitárius felfogás Erdély egyik vezető ideológiájává vált; majd a nyolcvanas években új ideológia jelent meg Erdélyben: a szombatosság.

Az MTA Judaisztika Kutatócsoport

Dán Róbert 1985-ben egy judaisztikai munkacsoport létrehozását kezdeményezte, Scheiber Sándor tervei alapján. Célja a Scheiber által végzett judaisztikai kutatások folytatása, és a hazai nagy értékű tudományos anyag eredményeinek publikálása (általános judaisztikai, magyar-zsidó történeti, művelődés és irodalomtörténeti, bibliográfiai kutatások) volt. Ehhez külföldi támogatást is szerzett, a new york-i székhelyű Memorial Foundation for Jewish Culture-től. Sajnos, hirtelen és fájdalmas halála miatt a megalakulást már nem érthette meg.

Kollegák, barátok

Dán Róbertet tudományos barátság fűzte Klaniczai Tiborhoz, Pákozdy László Mártonhoz, Keserű Bálinthoz, Tarnóc Mártonhoz, Benda Kálmánhoz,

Ikkarimot egy Arisztotelész idézettel kezdi, a két-fajta tudásról. Ugyanazt az értelmezést írja le a tizenötödik században, mint Gadamer. De a 'lélekről' szóló munkára hivatkozik /Ahogyan a nagy (!!) filozófus írja, 'bszefer al ha-nefes', pedig ez a Nikhomakhoszi Etikában van. A vitán hallhatta, csak nem jegyezte meg a forrást pontosan. Ezen nem kell meglepődni, mivel Majmun-i is tulajdonított olyan dolgokat Arisztotelésznek, ami nem is tőle származik (Goldziher. 1981. 919. l.) Albo is jó Cresdes-tanítvány volt, de ami a vita során az ellenféltől megtetszett neki, azt beépítette a Hasdaitól tanult rendszerbe, és így vált az utolsó nagy rendszeralkotóvá (neoplat.-ariszt.). L.: Enc. J. Albo, Hasdai, Spinoza címszavait: 535-537; 1080-1086... etc.

67 Scheiber Sándor: „Dán is the first to draw attention to Albo's important role in the antitrinitarian movement...” (Reviews, Glirius, Journal of Jewish Studies, 201-204.l.) Schippers kiem.

Vermes Gézához (Oxford), Varjas Bélához, Jan van Goudoverhez (Amstelveen), Lech Szczuckihoz (Varsó), Jan Schippershez, Kovács Sándorhoz, Raj Tamáshoz, Simon Róberthez, Székely Györgyhöz, Scheiber Sándorhoz és Schweitzer Józsefhez, akit Dán Róbert hozott fel Pécsről, hogy megpróbálja betölteni vele a Scheiber Sándor halálával keletkezett űrt. A fenti névsor természetesen a teljesség igénye nélkül készült.

Epilógus

Az antitrinitárius szellemi áramlat viharként söpört végig a 16. századi Európában, áthatva a gondolkodásmódot, életmódot és művelődéstörténetet. Ez a vihar Kelet-Európát sem hagyta érintetlenül, aminek megvilágítása Dán Róbert érdeme. Megtalálta a posztbiblikus zsidó irodalom helyét az egyetemes művelődéstörténetben, kimutatva annak hatását, különös hangsúlyt fektetve ezen ideológiatörténeti megmozdulás nemzetközi csatlakozáspontjaira. Továbbá részt vett a magyar-zsidó kultúra közös gyökereinek kutatásában – a könyvnyomtatáson, nyomdatörténeten, és kéziratokon keresztül. Dán Róbert filozófiatörténeti jelentősége goldziheri szemléletében gyökeredzik. Egy kor filozófiája nemcsak a katedratudósok által filozófusnak tartott gondolkodók (pl. Erasmus) munkássága, hanem ugyanakkor egyik vagy másik filozófusnak (például Seidel), értelmiségi csoportnak (például a heidelbergi kör) vagy a néptömegek egyik vagy másik nagyobb tömbjének (unitarianizmus, szombatosság) filozófiája. Egy kor filozófiája mindezeknek a felsorolt elemeknek a kombinációja, amelyek egy meghatározott irány felé kulminálnak. A kulminációs pont pedig a kollektív cselekvés normájává, azaz konkrét és teljes (integrális) történelemmé lesz.⁶⁸

Dán Róbert művelődéstörténeti szemléletének a lényege, hogy minden tézist az adott kor emberének szemével, tudásanyagával, körülményei közé helyezve kell vizsgálni ahhoz, hogy értve lehessen feldolgozni. Dán Róbert egyedisége, hogy kis töredékekből képes volt felépíteni egy széles tudományos valóságot. „Kicsinyesen” aprólékos, gondos kutató volt, de nagy ívű gondolkodó.

68 Simon Róbert, Goldziher.1981. 860. l.

MOLDOVÁN SZEREDAI NOÉMI

EGYHÁZ, TÁRSADALOM, KOMMUNIKÁCIÓ

Az egyház a szekularizált világban alapvető problémákkal küzd, számos égető kérdésre keres választ. Súlyos kérdéseket vet fel – és olykor nem jut megnyugtató válaszokhoz – az egyház kommunikációhoz való viszonya, annak rendszeres vizsgálata, hogyan tudja legyőzni az egyház a kommunikációs zavarokat, miképpen (nem) tud érthető módon kommunikálni a társadalommal, az állammal, elidegenedett egyháztagjaival – és önmagával. Miközben láthatólag napi problémákra keresi a megoldást – hogyan tudja fenntartani épületeit, templomait, gyülekezeteit?, mi lesz, ha egyszerre megszűnik állami normatív finanszírozása?, mi lesz, ha a külföldi testvérgyülekezetek „ráunnak”? – ritkábban foglalkoztatja ez a kérdés: mi lesz, ha egy ponton túl nem tud szót érteni a rábizott emberekkel?

Pedig az egyház léte (!) – beleértve anyagi lehetőségeit – attól is függ, mennyire képes a rábizott evangélium üzenetét, s ezen belül a sajátos erényeket (megértést, figyelmet, szociális érzékenységet, reményt, bizalmat, toleranciát stb.) *közölni* a társadalommal, környező világával.

Pedig az egyháznak érzékeny szeizmográfként kell(ene) reagálnia az idők jeleire, észre kellene vennie a hagyományaiban való megújulás egyre szélesebb igényét, és – nem utolsósorban – meg kell szólítania az egyháztól eltávolodottakat vagy a teljesen passzívokat is. Az üzenet el kell hogy érjen azokhoz, akik a társadalom elsődleges véleményformálói és értékek megfogalmazói. Emellett azonban valamelyest változnia kellene az egyházunk véleményformáló arculatának, „összetételének”, jellegének is. Van, aki egyházunkat ma úgy jellemzi, hogy a benne tevékenykedők nagy része falusi, alacsonyán képzett és nő. De miközben egyetlen falusi, alacsonyán képzett és nő hívünket sem szabad elveszítenünk, a városlakók, az értelmiségiek és férfiak egyházává is kell alakítanunk közösségeinket. S még kiegészítjük azzal, hogy gyermek-egyházzá és társadalmi elit-egyházzá is. Ez utóbbi nyomán az egyház és a civil társadalom közti bizalom is erősödne.

Az egyháznak segítenie kell a társadalmat, hiszen a kereszténység nem uralodást, politikai harcot, hanem szolgálatot és emberi minőségre-törekvést jelent.

Az alábbi dolgozatban a kommunikáció kívánalmaira fektettük a hangsúlyt, s ezen belül is az egyház híveihez, a már eltávolodottakhoz és a társadalomhoz intézett vagy intézhető „üzeneteire”. Különös figyelmet szentelünk ezen belül a jelenlegi helyzet elemzésének, és rámutatunk azokra a területekre, ahol pozitív irányban változtathatunk.